

The Position of the Nullity Doctrine in Criminal Proceedings: An Analysis of Iranian Law and International Instruments

Bagher Aramesh¹ , Ali Janipour² , and Karam Janipour³

1. PhD Student in Law, Department of Law, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran.
Email: b.aramesh@iau.ac.ir
2. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Law, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran.
Email: a.janipour.2025@iau.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Law, Yas.C., Islamic Azad University, Yasuj, Iran. Email: k.janipour@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 24 September 2025
Received in revised form 24 November 2025
Accepted 03 January 2026
Available online 15 January 2026

Keywords:

Rule,
Doctrine of Nullity,
Gathering of Evidence,
Illegitimate Evidence,
Criminal Proceedings

ABSTRACT

Objective: The present study aims to examine and identify the position of the "Doctrine of Nullity" within criminal proceedings in the Iranian criminal justice system and its alignment with international instruments. This research seeks to demonstrate how the nullity rule, as a fundamental legal principle, functions to safeguard individual rights and liberties against state authority and to prevent the abuse of judicial and legislative power.

Method: This research employs a descriptive-analytical method. Data collection and analysis were conducted through a library-based approach and documentary study, focusing on domestic laws and international legal instruments.

Results: The findings indicate that the "gathering of evidence" is a cornerstone of the criminal justice system, without which the attribution of crime or the declaration of acquittal is impossible. Accordingly, principles such as the "legitimacy of evidence gathering" and the "legality of evidence" are among the most critical rules governing this process. Failure to comply with these principles and obtaining evidence through unlawful means not only violates human dignity but is also explicitly recognized in international instruments as grounds for the nullity of the proceedings. In Iranian law, such violations, in specific cases, lead to the invalidity of investigations and the reversal of verdicts in appellate courts.

Conclusions: The results demonstrate that the "Rule of Nullity of Evidence," as a legal sanction for non-compliance with statutory regulations during the trial process, plays a vital role in ensuring a fair trial. Despite the explicit recognition of this rule in international instruments, Iranian criminal law lacks clear and cohesive general regulations in this regard. Therefore, a revision of domestic laws is necessary to broaden the acceptance of this doctrine, thereby protecting the rights of the accused and achieving compliance with international standards.

Cite this article: Aramesh, B., Janipour, A., & Janipour, K. (2026). The Position of the Nullity Doctrine in Criminal Proceedings: An Analysis of Iranian Law and International Instruments. *New Research in Islamic Humanities Studies*, 4 (Special Issue), 1-21. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2078565.1573>

© Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2078565.1573>

Publisher: Lorestan University.

Introduction

The primary objective of criminal proceedings is the discovery of truth and the issuance of a just judgment, a goal that cannot be achieved without the collection and presentation of evidence. In order to reach the truth, a criminal judge must be able to rely on the principle of freedom in obtaining evidence, meaning that the proof of a crime should not be restricted to a limited number of evidentiary forms predetermined by law. Evidence holds a crucial position in criminal litigation, as it serves as the principal means of discovering the truth and constitutes the basis of judicial decision-making. In the absence of evidence, the judge is obliged to issue a verdict of acquittal.

Moreover, since crimes not only cause harm to individuals but also disrupt public order and social security, the collection and evaluation of evidence play a significant role in safeguarding public interests. At the same time, legislators and judges must maintain a balanced approach among various interests, including the protection of the innocent, respect for human dignity and reputation, and the preservation of public order. For this reason, the principle of freedom in obtaining evidence has been recognized in criminal proceedings, enabling both the effective administration of justice and the discovery of truth.

Method

This research employs a descriptive-analytical method. Data collection and analysis were conducted through a library-based approach and documentary study, focusing on domestic laws and international legal instruments.

Results

The findings indicate that the "gathering of evidence" is a cornerstone of the criminal justice system, without which the attribution of crime or the declaration of acquittal is impossible. Accordingly, principles such as the "legitimacy of evidence gathering" and the "legality of evidence" are among the most critical rules governing this process. Failure to comply with these principles and obtaining evidence through unlawful means not only violates human dignity but is also explicitly recognized in international instruments as grounds for the nullity of the proceedings. In Iranian law, such violations, in specific cases, lead to the invalidity of investigations and the reversal of verdicts in appellate courts.

Conclusions

The principle of freedom in obtaining evidence in criminal proceedings implies the admissibility of various forms of evidence; however, this principle is not absolute and must be exercised within the framework of statutory regulations and the principle of legality of evidence. The legislator may establish lawful conditions and methods for the collection of evidence in order to prevent the submission of evidence lacking judicial value and to prohibit unlawful practices, thereby maintaining a balance between individual rights, human dignity, and public interests. The gathering of evidence constitutes a fundamental pillar of criminal proceedings, and courts must

rely solely on valid and lawfully obtained evidence. Any violation of legal rules governing the collection of evidence results in its invalidity. In different legal systems, particularly in international criminal tribunals, a more liberal approach to the admissibility of evidence has been adopted. Although this approach enhances flexibility, it may also give rise to challenges such as prolonged proceedings or inequality among defendants. The protection of witnesses and the preservation of evidence are likewise essential components of a fair trial at the international level. Ultimately, the sanction of nullity serves as a crucial mechanism for addressing unlawfully obtained evidence and safeguarding the fairness of criminal proceedings. Failure to comply with procedural rules may lead to the exclusion of evidence and even to criminal or disciplinary liability of officials. In Iranian law, nullity functions as a deterrent mechanism against unlawful investigative measures and plays a significant role in protecting individual rights within the criminal justice process.

Author Contributions

All authors contributed equally to the conceptualization of the article and writing of the original and subsequent drafts.

Data Availability Statement

Data available on request from the authors.

Acknowledgements

The authors would like to thank the anonymous reviewers for their insightful comments and constructive feedback, which significantly improved the quality of this manuscript. We also extend our gratitude to our colleagues for their valuable discussions and technical support throughout this research.

Ethical Considerations

The authors strictly adhered to the highest standards of research integrity. The authors avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any other form of scientific misconduct.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare no conflict of interest.

جایگاه قاعده بطلان در دادرسی‌های کیفری (تحلیلی در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی)

باقر آرامش^۱، علی جانی پور^۲، کرم جانی پور^۳

۱. دانشجوی دکتری حقوق، گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: b.aramesh@iau.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، استادیار گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: a.janipour.2025@iau.ac.ir
۳. استادیار گروه حقوق، واحد یاسوج، دانشگاه آزاد اسلامی، یاسوج، ایران. رایانامه: k.janipour@iau.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی،	هدف: هدف تحقیق حاضر، بررسی و شناخت جایگاه قاعده بطلان در دادرسی‌های کیفری در نظام کیفری ایران و تطبیق آن با اسناد بین‌المللی است. این پژوهش در پی آن است تا نشان دهد چگونه قاعده بطلان به عنوان یک اصل حقوقی اساسی، جهت حفظ حقوق و آزادی‌های فردی در برابر سلطه دولت و جلوگیری از سوءاستفاده قدرت قضایی و قانون‌گذاری عمل می‌کند.
تاریخچه مقاله: تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۵	روش پژوهش: روش پژوهش حاضر توصیفی-تحلیلی است که از طریق مطالعه منابع اسنادی و کتابخانه‌ای و بررسی قوانین داخلی و اسناد بین‌المللی نسبت به جمع‌آوری و تحلیل اطلاعات اقدام نموده است. یافته‌ها: یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تحصیل دلیل، رکنی اساسی در نظام کیفری است که بدون آن انتساب جرم یا اعلام براءت ممکن نیست. بر این اساس، اصولی نظیر مشروعیت تحصیل دلیل و قانون‌مند بودن دلیل از مهم‌ترین قواعد حاکم بر این فرآیند هستند. عدم رعایت این اصول و تحصیل دلیل از طرق نامشروع، نه تنها ناقض کرامت انسانی است، بلکه در اسناد بین‌المللی صراحتاً از موجبات بطلان فرآیند دادرسی و در حقوق ایران (در موارد خاص) موجب بی‌اعتباری تحقیقات و نقض رأی در مراجع تجدیدنظر می‌گردد. نتیجه‌گیری: نتیجه حاصله بیانگر آن است که قاعده بطلان دلیل به عنوان ضمانت اجرای عدم رعایت مقررات قانونی در فرآیند دادرسی، نقشی حیاتی در تضمین دادرسی عادلانه دارد. با وجود صراحت این قاعده در اسناد بین‌المللی، در حقوق کیفری ایران مقررات واضح و منسجمی در این خصوص (به صورت عام) وجود ندارد؛ لذا بازنگری در قوانین داخلی برای پذیرش گسترده‌تر این قاعده جهت صیانت از حقوق متهم و انطباق با استانداردهای بین‌المللی ضرورت دارد.
کلیدواژه‌ها: قاعده، قاعده بطلان، تحصیل دلیل، ادله نامشروع، دادرسی‌های کیفری	

استناد: آرامش، باقر؛ جانی پور، علی و جانی پور، کرم. (۱۴۰۴). جایگاه قاعده بطلان در دادرسی‌های کیفری (تحلیلی در حقوق ایران و اسناد بین‌المللی). پژوهش

های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، (ویژه نامه) ۴، ۲۱-۱. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2078565.1573>

DOI: <https://doi.org/10.22034/api.2026.2078565.1573>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه لرستان.

مقدمه

کشف حقیقت مطلق و صدور حکم عادلانه براساس آن، مهم‌ترین هدف دادرسی‌های کیفری است و این مهم جز از طریق تحصیل دلیل امکان پذیر نخواهد بود. وظیفه دادرس کیفری، یافتن حقیقت و صدور حکم بر مبنای آن است و چنین امری نیازمند و در گرو اعمال و اجرای اصل آزادی تحصیل دلیل در دادرسی‌های کیفری است. بدین مفهوم که نوع دلایل قابل ارائه در یک دادرسی کیفری نباید از قبل و توسط قانونگذار تعیین شود. به بیان دیگر، جرائم باید با هر نوع دلیلی قابل اثبات باشند. در واقع طبیعت اثبات در امور کیفری حکومت اصل آزادی تحصیل دلیل را می‌طلبد و تنها در پرتو حاکمیت چنین اصلی است که می‌توان امیدوار بود که دادرس کیفری در پرونده‌های مختلف و با لحاظ پیچیدگی خاص اثبات در امور کیفری، حقیقت مطلق را بیابد و حکم خود را به گوهر آن بیاراید. ضمن اینکه، حفظ ثبات، امنیت و به طور کلی مصالح جامعه اقتضاء می‌کند که مبارزه با جرم با قدرت تمام و با توسل به کلیه راه‌های ممکن انجام پذیرد. لازمه چنین امری این است که دست دادرسان در تمسک به تمامی دلایل، جهت اثبات جرائم باز باشد. در واقع مبارزه مؤثر با بزهکاری، وجود اصل آزادی تحصیل دلیل را ضروری می‌سازد.

مرکز ثقل دعاوی، دلیل است. جایگاه و اهمیت ادله در دعاوی به ویژه در دعاوی کیفری غیرقابل اغماض و تسامح است. دلیل به عنوان «اثبات وجود عملی در شیوه‌های پذیرفته شده توسط قانون» و انتساب آن به شخص «تحت بررسی در امور کیفری، کاشف حقیقت است و این کشف حقیقت فقط در خدمت تأمین منافع خصوصی افراد زیان دیده نیست و به این قلمرو محدود نمی‌شود. از آنجا که ارتکاب جرائم موجبات اخلال در نظم جامعه و امنیت عمومی را فراهم می‌کنند، لذا کشف حقیقت، حمایت از منافع و مصالح عمومی و اجتماعی را نیز لحاظ می‌کند. ادله به عنوان وسایلی که قانوناً بتوانند وجود یا عدم وجود یک واقعه و صحت و سقم یک موضوع را تأیید کنند، از مهمترین مسائل آئین دادرسی کیفری است. بسیاری از بزرگان حقوق کیفری بحث دلیل را به عنوان یکی از اجزای پایه‌ای و اساسی دادرسی کیفری معرفی می‌کنند چرا که در صورت فقدان دلیل، قاضی مکلف به صدور حکم برائت است.

بدین خاطر است که قانونگذار و قاضی مکلفند بین مصالح و منافع مختلف از قبیل حمایت از بیگناه، احترام به حیثیت و شرافت انسانی و حمایت از نظم عمومی جامعه، رابطه صلح آمیزی را برقرار نمایند. اثبات هر امری در مراجع قضایی به مفهوم «نمایاندن آن به کمک دلیل» است؛ بنابراین امری که ادعا شده اما اثبات نگردد، در حقوق مانند امری است که در واقع وجود ندارد. اهمیت «اثبات» تا آنجاست که گفته‌اند: عدم اثبات حق و نبود در امور حقوقی ادله اثبات دعوا محدود و از سوی قانونگذار احصا شده است. پذیرش این روش در حق به یک معناست. امور کیفری، مبارزه مؤثر علیه بزهکاری و اجرای عدالت را با مشکلاتی مواجه می‌سازد. چنین است که در دعاوی کیفری اصل «تحصیل آزادانه دلیل» پذیرفته شده است؛ اصلی که علاوه بر جامعه، متهم نیز از آن بهره‌مند می‌گردد.

بیان مسئله

گرچه کشف حقیقت، هدف و منظور اساسی پرونده کیفری است و بنابر اصل فوق، قاضی آزاد در تحصیل ادله است، ولی در عین حال، این حقیقت نمی‌تواند به هر شیوه و وسیله‌ای ولو نامشروع به دست آید. شان و منزلت دستگاه قضایی و احترام به عدالت و حقوق انسانی مستلزم جلوگیری از به کاربردن وسایلی است که ارزشهای اساسی تمدن بشری و نیل به یک «دادرسی منصفانه» را به مخاطره می‌اندازد. بنابراین، اگرچه می‌توان با توسل به انواع و اقسام ادله مبادرت به اثبات جرم نمود ولی هر طریق و شیوه‌ای که مبتنی بر معیارهای حقوقی و انسانی نباشد، سبب سلب ارزش اثباتی آن دلیل می‌شود. به این خاطر است که به دنبال قاعده آزادی تحصیل دلیل، بحث مشروعیت تحصیل دلیل مطرح می‌گردد و هرگونه دلیل غیرقانونی و تحصیل غیرقانونی دلیل را محکوم می‌کند. اصل مشروعیت تحصیل دلیل، محدودیت‌های چندی را در ارتباط با اصل آزادی تحصیل دلیل مطرح می‌کند که این محدودیتها از نظامی به نظام دیگر متفاوت است. در یک جمع بندی کلی،

اصل مشروعیت تحصیل دلیل حکم می کند که اولاً، فقط ادله ای قابلیت ارائه به دادگاه و قابلیت استناد دارند که از سوی قانونگذار یا رویه قضایی ممنوع اعلام نشده باشند و ثانیاً، این ادله قانونی نیز به طرق قانونی معین و با رعایت موازین و مقررات مربوط تحصیل شده باشند. در حقیقت اصل مشروعیت تحصیل دلیل به معنای مشروعیت دلیل و رعایت مشروعیت در تحصیل دلیل است. پس از یک سو، قانونگذار و در صورت ضرورت رویه قضایی، باید ادله معتبر و واجد ارزش اثباتی را مشخص کنند تا اصحاب دعوا از تحصیل و ارائه ادله ای که فاقد ارزش قضایی است، امتناع کنند و از سوی دیگر، شیوه های صحیح تحصیل ادله معتبر و ضوابط خاص لازم الرعایه ناظر به آنها و یا دست کم شیوه های مذموم و ناپسند تحصیل دلیل را بیان و ارائه کنند تا از توسل به روش های غیرقانونی در تحصیل و ارائه دلیل که نه فقط به مخدوش شدن خود دلیل منجر می شود بلکه اصل آزادی تحصیل دلیل را نیز زیر سؤال می برد. مواردی مانند تحصیل دلیل از طریق شکنجه، نقض احترام به تمامیت جسمانی و روانی افراد، نقض حریم خصوصی و.... را می توان محدودیت های اصل آزادی تحصیل دلیل کیفری بیان داشت.

مشروع و قانونی بودن دلیل به تنهایی برای ارائه آن به دادرسی کافی نیست و افزون بر آن، دلیل باید با رعایت قانون تحصیل و کسب شده باشد. عدم رعایت برخی از اصول و قواعد حاکم بر دادرسی های کیفری مانند اصل مشروعیت تحصیل دلیل می تواند ادله تحصیلی را در معرض بطلان و سلب اعتبار قرار دهد و مسوولیت کیفری یا انضباطی به دنبال داشته باشد. همانگونه که قانونگذار در قانون آیین دادرسی کیفری با دقت خاصی، قواعد و مقررات و روش جستجوی ادله جرم را تعیین و تبیین می نماید، باید ضمانت اجرای عدم رعایت این اصول و قواعد قانونی را که سیستم دادرسی موظف به تبعیت از آنهاست نیز مشخص نماید. «دعای بطلان» ادله تحصیلی به علت عدم رعایت این قواعد و مقررات، دعوی است که در آنها قانونگذار و رویه قضایی، به دنبال برقراری تعادل و توازن میان منافع اشخاص ذینفع و منافع اجتماع است. در حقیقت، باید از یک طرف، رعایت قواعد دادرسی را به منظور حمایت از منافع اصحاب دعوا تضمین نمود و در نتیجه به آنها اجازه درخواست بطلان اعمال و اقداماتی را که در جریان آنها، قواعد و اصول دادرسی رعایت نشده اند داد و از طرف دیگر، با طرح «قاعده بطلان»، از عدم رعایت این هنجارها و قواعد دادرسی پیشگیری و مجریان عدالت را به رعایت بهتر قواعد و مقرراتی که ممکن است عدول از آن، عملکرد آنها را در معرض بطلان قرار دهد، واداشت. تردیدی وجود ندارد که قانونگذار نمی تواند از نقض قواعد و مقررات پیش بینی شده برای تضمین رعایت قانون و چگونگی تهیه و اثبات دلیل جلوگیری نماید ولی می تواند آثار آن را با منع دادرسان از پذیرش اعتبار و ارزش ادله تحصیلی از طرق غیرقانونی و نامشروع، از بین ببرد.

هر چند در حقوق کیفری ایران به این موضوع کمتر توجه شده است ولی در ارتباط با ادله نامشروع و غیرقانونی، در اسناد بین المللی، ضمانت اجراهای چندی پیش بینی شده است. برخی از این ضمانت اجراها جنبه فردی دارد و علیه پلیس یا مقام قضایی خاطی اتخاذ می گردد. بعضی دیگر، یک تدبیر کیفری ماهوی به نفع متهم و مبنی بر تخفیف مجازات است که به ندرت به مرحله اجرا در می آید ولی مهمترین و موثرترین اقدام، یک تدبیر دادرسی است که مبتنی بر رد اتهام و سلب اعتبار از دلیل است.

عدم رعایت قواعد دادرسی در هنگام جستجو و جمع آوری دلیل، ادله تحصیلی را در معرض بطلان و سلب اعتبار و ارزش قضایی قرار می دهد. بطلان، مجازات عدم رعایت شرایط اعتبار اعمال حقوقی است و عمل باطل شده، فرض می گردد که هرگز وجود نداشته است. بنابراین قاعده بطلان در دادرسی را می توان یک ضمانت اجرا و حتی یک محدودیت در راستای اصل آزادی تحصیل دلیل دانست.

بنابراین می توان گفت، یکی از قواعد مهم در نظام کیفری، قاعده بطلان است که ضمن تضمین حقوق متهم، انجام دادرسی منصفانه و عادلانه را در پی خواهد داشت، به همین دلیل، یکی از ضرورت های پرداختن به موضوع قاعده بطلان، پاسخ به این سوالات است که جایگاه و گستره اصل تحلیل دلیل کیفری در برخورد با قاعده بطلان در دادرسی کیفری ایران چگونه است؟ چگونه در پرتو قاعده بطلان، دادرسی منصفانه تضمین می گردد؟ قاعده بطلان دادرسی چه تاثیری بر ادله اثبات دارد؟

قاعده بطلان و سلب اعتبار از ادله نامشروع

عدم رعایت قواعد دادرسی در هنگام جستجو و جمع‌آوری دلیل، ادله تحصیلی را در معرض بطلان و سلب اعتبار و ارزشی قضایی قرار می‌دهد. بطلان، مجازات عدم رعایت شرایط اعتبار اعمال حقوقی است و عمل باطل شده، فرض می‌گردد که هرگز وجود نداشته است. هرچند در بین کشورهای مختلف در ارتباط با ادله تحصیل شده به طرق غیرقانونی و نامشروع، رویه واحدی وجود ندارد (آشوری، ۱۴۰۰، ج ۲، ۱۲۲).

انواع بطلان

علت بطلان ادله را باید در نقض یکی از قواعد دادرسی جستجو کرد و در واقع، بی اعتبار دلیل و صدور حکم بر بطلان آن، به طبیعت قاعده‌ای که رعایت نشده است، بستگی می‌یابد. هر چند بطلان ادله یا فرایند دادرسی در حقوق کیفری ما پیش بینی نشده است ولی اصل ۳۸ قانون اساسی، شهادت، اقرار و سوگندی که تحت اجبار کسب شده باشد را فاقد ارزشی و اعتبار و در حقیقت باطل دانسته و بند ۹ ماده واحده قانون احترام به آزادیهای مشروع و حفظ حقوق شهروندی، اینگونه ادله را فاقد حجیت شرعی و قانونی خوانده است. در قانون آیین دادرسی کیفری و قانون مجازات اسلامی نیز جز ضمانت اجرای انتظامی و کیفری در پاره‌ای از موارد^۱، در مورد بطلان ادله تحصیلی از طرق نامشروع یا با نقض قواعد دادرسی مقرره‌ای دیده نمی‌شود، به هر حال، استناد به ادله غیرقانونی و نامشروع که با عدول از قواعد و مقررات قانونی تحصیل شده‌اند، در صورتی که باطل اعلام نگردند و مبنای تصمیم دادرسی و انشای رأی قرار گیرند، می‌تواند به ادعای عدم اعتبار مدارک استنادی دادگاه یا ادعای مخالف بودن رأی با قانون مبنای تجدیدنظر خواهی قرار گیرند.

بطلان‌های منصوص (قانونی)

گاه قانونگذار خود موارد بطلان را در متون قانونی پیش بینی می‌کند. ماده ۸۰۲ قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، علت بطلان قانونی را «نقض شیوه‌های تجویز شده قانونی دارای ضمانت بطلان» دانسته است. هر چند قانونگذار فرانسوی از ماده ۱۷۰ تا ۱۷۶-۱ را به موضوع «بطلان تحقیقات» اختصاص داده است، ولی در این مواد، مصادیق بطلان منصوصی را ذکر ننموده است. با کنکاش در میان مواد قانونی، به راحتی می‌توان برخی از مصادیق این نوع بطلان را شناسایی کرد: ماده ۵۹ قانون آیین دادرسی کیفری، در مورد بازدیدهای خانگی و بازرسی در چارچوب جرائم مشهود به منظور تحصیل دلیل مقرر می‌دارد «به جز مواردی که از داخل خانه اعلام می‌شود یا استشناهای پیش‌بینی شده در قانون، تفتیشی و بازرسی از محل اقامت شست حاضری، قبل از ساعت ۶ صبح و بعد از ساعت ۲ شب امکان پذیر نیست. عدم رعایت تشریفات مذکور در ماده ۵۶، ۱-۵۶ و ۵۷ ماده حاضر دارای ضمانت اجرایی بطلان است».

بطلان‌های قضایی

مصادیق این بطلان‌ها برخلاف دسته نخست، توسط قانون پیش‌بینی نشده است و رویه قضایی آنها را تعیین می‌کند. عدم رعایت تشریفات اساسی پیش بینی شده توسط مقررات قانون آیین دادرسی کیفری علت بطلان ذاتی دانسته شده است و رویه قضایی معتقد است علیرغم وجود بطلان‌های قانونی، اهمیت کافی برای توجیه چنین بطلان‌هایی وجود دارد. بنابراین، نقض تشریفات اساسی دادرسی و منافع اساسی اصحاب دعوا مانند حقوق دفاعی متهم و تضمینات مربوط به تحت نظر باعث بطلان ذاتی ادله تحصیلی می‌گردد. رویه قضایی برای اولین بار براساس بند ۲ ماده ۶۰۸ قانون تحقیقات جنایی، تحت شرایط خاصی اجازه بطلان اعمال مربوط به دادرسی جلسه دادگاه «هر چند که مجازات بطلان از نظر متون قانونی به فقدان تشریفات مربوط نباشد» را می‌دهد و به این ترتیب، دیوان عالی کشور در آرای خود مصادیق بطلان بالقوه را تعیین می‌نماید؛

۱. ر.ک به مواد ۱۹، ۲۰ و ۱۰۵ قانون آیین دادرسی کیفری و مواد ۵۷۰ و بعد از آن، قانون مجازات اسلامی.

مثلاً، شعبه جنایی می تواند تصمیم بگیرد که دعوت وکیل متهم یا مدعی خصوصی در آدرس قدیمی نامعتبر منجر به بطلان بازجویی متهم یا استماع مدعی خصوصی در غیاب وکیل می گردد. پس مقررات راجع به دعوت وکیل، مقررات اساسی محسوب می شود. برعکس، عدم ذکر نام نماینده دادرسی بر روی پیش نویس تصمیم دادگاه، نقض تشریفات اساسی دادرسی محسوب نمی گردد.

قلمرو بطلان یا حدود سلب اعتبار از دلیل

در حقوق کشورهای مختلف، تلاش می شود، قلمرو عدم اعتبار دلیل با دقت در شدت صدمه (معیار عینی) و یا وضعیت روحی و روانی پلیس (معیار ذهنی) محدود شود، به گونه ای که با توجه به این معیارها، گاه صحبت از سلب اعتبار جزئی یا نسبی و یا سلب اعتبار مطلق از دلیل به میان می آید. در نظام های حقوقی با سیستم گسترش عدم اعتبار دلیل به ادله بعدی یا سیستم محدودیت اعتبار دلیلی به خود دلیل مواجه هستیم ولی در آیین دادرسی کیفری فرانسه از سیستم بینابینی مبنی بر آزادی ارزیابی قاضی درباره قلمرو اعتبار دلیل پیروی شده است. بر این اساس، بند دوم ماده ۱۷۶ قانون آیین دادرسی کیفری مقرر می دارد که شعبه تحقیقی تصمیم می گیرد آیا بطلان باید به تمام یا قسمتی از اعمال یا اسناد دادرسی باطل شده محدود شود یا به تمام یا قسمتی از دادرسی به عبارتی نیز گسترش یابد». منظور از اعمال دادرسی، کلیه اعمالی است که در راستای جستجوی ادله توسط بازپرسی یا در جریان تحقیقات توسط پلیسی انجام شده است».

موضوع درخواست بطلان از شعبه تحقیق می تواند شامل تقاضای بطلان برخی از اعمال مانند تحقیقات و بازجویی یا برخی از اسناد مانند نیابت قضایی یا صورت جلسات باشد ولی درخواست بطلان نمی تواند در مورد تصمیمات قضایی قابل تجدیدنظر خوامی و اعتراض مطرح شود. تصمیمات صادره در موضوع بازداشت موقت یا نظارت قضایی نیز اینگونه اند زیرا از اینگونه اعمال می تواند در مراجع بالاتر، تجدیدنظر خواهی نمود. هر چند مرجع درخواست بطلان، شعبه تحقیق است ولی دیوان عالی کشور نیز در بسیاری از آرای خود تلاش نموده است قلمرو بطلان را محدود و تعیین نماید. به عنوان مثال، از دیدگاه شعب جنایی دیوان بطلان یک جز از صورت جلسه منجر به بطلان کاملی تحقیقات نمی گردد و ایرادی که ناشی از کشفیات غیرقانونی است به کشفیات قانونی سرایت نمی کند و بطلان بازرسی و توقیف بدون دستور بر روی اعتبار تعقیب بی اثر است و برای قاضی منعی در توجه به کلیه عناصر دلیلی مستقل از اعمال غیرقانونی بویژه اقرار پیش بینی متهم که بدون اجبار تحصیل شده است، ایجاد نمی نماید. هر چند قانونگذار و رویه قضایی بر رعایت تشریفات و مقررات مذکور در قانون آیین دادرسی کیفری تاکید می نمایند و مجازات عدم رعایت آنها را بطلان ادله تحصیلی و حتی فرایند تحقیق و دادرسی دانسته اند ولی در عین حال، در برخی شرایط محدود به اصحاب دعوا اجازه اعتبار بخشی به فرایند دادرسی را داده اند. این شیوه فقط در مورد بطلانهای بالقوه یا ذاتی امکانپذیر است. اصحاب دعوا که مدعی نقض تشریفات اساسی هستند به استناد ماده ۱۷۲ قانون آیین دادرسی کیفری، می توانند از این تشریفات، چشم پوشی کنند و به دادرسی جنبه قانونی بخشد. این انصراف باید صریح و در حضور وکیل داده شود.

با مذاقه در قوانین مجازات اسلامی و آیین دادرسی کیفری ایران مشخص می گردد که قانونگذار در مورد ادله اثبات در امور کیفری - که در بخش دوم این کتاب به آنها خواهیم پرداخت مانند اقرار و شهادت شرایطی را در نظر گرفته است که عدم رعایت این شرایط باعث سلب اعتبار و مشروعیت دلیل می گردد؛ مثلاً اختیار و قصد در زمره شرایط اقرار و شهادت است و قانونگذار اجبار و اکراه اشخاصی به ادای شهادت و اقرار و حتی اتیان سوگند را باعث سلب ارزش و اعتبار و قابلیت استناد این ادله دانسته است و تردیدی باقی نمی ماند که ملازمه عقلی و منطقی بطلان چنین ادله ای ایجاب می کند که فرایند دادرسی یا تحقیقاتی که بر مبنای ادله باطل شده استوار گردیده اند یا به گفته دیوان عالی کشور فرانسه ریشه و بقاء خود را بر مبنای اعمال باطل شده قرار داده اند. نیز باطل و متوقف اطلاعات از آنها، علیه متهم ممنوع گردد. اما متأسفانه در رویه قضایی ایران ملاحظه می گردد که گاه اینگونه از ادله باطل شده یا فاقد شرایط و اوصاف قانونی به عنوان «قرینه و اماره»

در نظر گرفته می‌شوند و حتی گاه یکی از طرق دستیابی قضات به علم و اقناع وجدانی قرار می‌گیرند،^۱ در حالی که «مستندات علم قاضی باید معتبر و غیرمخدوش باشد و «با موازین معتبر شرعی و قانونی» انطباق داشته باشد^۲ پذیرفتن ادله‌ای که اعتبار قانونی دلیل را ندارد، «تحت عنوان قرینه، گرچه برای قضاوت و اجرای عدالت، لازم و مفید تشخیص داده شود، موجب می‌گردد که در تحصیل دلیل توسل به طرق نامشروع و غیر صادقانه تعمیم یابد و در نتیجه به حقوق فردی صدمه و لطمه بزند». به هر حال در رویه قضایی ایران، رویکرد صریح و روشنی در این خصوص دیده نمی‌شود و تا حدودی با تشتت ارا مواجه هستیم و لازمه ایجاد یک خط مشی صحیح و واحد در مورد قلمرو بطلان و حدود اعتبار ادله مخدوش، تدوین قانون در این زمینه است.

آیین دادرسی بطلان

عدم رعایت تشریفات قانونی یا اساسی به تنهایی برای ابطال اعمال یا اسناد دادرسی کافی نیست، بلکه بنابر اصلی که قانونگذار و رویه قضایی بر آن تاکید دارند، یعنی اصل «بدون اعتراض، بطلان وجود ندارد»، نقض تشریفات و مقررات قانونی باید موضوع درخواست و شکایت ذینفع قرار گیرد. از آنچه گفته شد، دو نکته استنباط می‌گردد: نخست اینکه، فقط اصحاب دعوی که تشریفات راجع به آنهاست و به اصطلاح ذینفع محسوب می‌شوند، حق درخواست بطلان ادله تحصیلی و دادرسی را دارند (سلیمی، ۱۳۹۴، ۱۳).

ماده ۱۷۰ این قانون، اشخاصی را که می‌توانند درخواست بطلان اعمال یا اسناد در فرایند دادرسی را مطرح نمایند اعم از بازپرسی، دادستان، اصحاب دعوا یا شاهد همراه با مشاور دانسته است. مقامات قضایی فقط می‌توانند رأساً در مورد بطلانهای مربوط به نظم عمومی دخالت کنند. دوم اینکه، بدون اعتراضی و شکایت اشخاصی ذینفع، امکان بطلان اعمال یا اسناد دادرسی وجود ندارد. رویه قضایی با تفکیک بطلانهای مربوط به نظام عمومی از بطلانهای مربوط به منافع خصوصی، فقط درخواست بطلان اعمال یا اسناد لطمه زننده به منافع خصوصی اشخاص را بدون شکایت آنها قابل بررسی و دستور به بطلان ندانسته است؛ مثلاً، دیوان عالی کشور، گزارش شفاهی که باید توسط یکی از مستشاران شعبه تحقیق ارائه شود را یکی از تشریفات مربوط به دادگاه دانسته است و عدم رعایت آنرا لطمه به منافع خصوصی اشخاصی ندانسته و لذا تصمیم‌گیری در مورد بطلان فرایند دادرسی را برعهده مقامات قضایی نهاده است و در یکی دیگر از آراء خود به صراحت ذکر نموده است که در مسائلی صلاحیت در موضوعات کیمری و نظم عمومی «نیاز به شکایت اصحاب دعوا وجود ندارد. حتی رویه قضایی به مراجع کیفری اجازه داده است تا هنگامی که عدم رعایت قواعد دادرسی به کشف و جستجوی حقیقت لطمه وارد می‌آورد، حتی بدون شکایت اصحاب ذینفع دعوا، اعتراضی و اقدام نمایند؛ به عنوان نمونه دادگاه تجدید نظر «دویه» اقرارهای تحت نظر که به صورت غیرقانونی تحصیل شده است را به علت لطمه به تحصیل حقیقت باطل اعلام کرده است زیرا به «شخص متهم، تحت نظر قرار گرفتن او، ابلاغ نشده و شخص بدون دلیل، دور از محل سکونت خود، ساعت‌ها بازجویی شده است بدون اینکه ساعت‌های بازجویی و استراحت در صورت جلسه ذکر شود و یک چنین مجموعه غیرقانونی می‌تواند باعث اقدام به اعتراف و خدشه به جستجوی حقیقت گردد. رأی ۲۷ فوریه دیوان عالی کشور، اوسط به مکر و حيله را باعث تخدیش حقیقت و لطمه به اصل مشروعیت تحصیل دلیل دانسته است و در نتیجه مجموعه فرایند دادرسی که ناشی از خدعه و فریب بوده است را باطل اعلام و حتی به بطلان دادرسی‌های فرعی نیز اقدام نموده است (سلیمی، ۱۳۹۴، ۱۵).

رویه قضایی نقض حقوق دفاعی اشخاص را از مصادیق بارز لطمه به منافع خصوصی اشخاص دانسته و به عنوان مثال به بطلان گزارش کارشناس که در مهلت مقرر قانونی آن را ارائه نکرده است، به علت لطمه به حقوق دفاعی اشخاص رأی داده است و هرگونه تأخیر ناموجه در تفهیم حقوق را ضرورتاً لطمه به منافع اشخاص مربوط برآورده نموده است. در مورد

۱. در دادنامه شماره ۹۴۲ - ۱۳۸۶/۷/۳۰ شعبه ۱۰۲۷ دادگاه عمومی (کیفری) تهران، آمده است که هرچند شهادت فاقد شرایط قانونی بوده و حتی شاهد از آن عدول نموده است ولی از آنجا که به ذکر جزئیات پرداخته است، این شهادت در کنار سایر قرائن و امارات مؤید مجرمیت متهم است.

۲. رأی اصراری کیفری شماره ۲۰ مورخه ۲۵/۱۰/۱۳۸۰

شوندهای تلفنی نیز شعبه جنایی فقدان شکایت شخصی از سوی خواهان را مانع صدور حکم بطلان دانسته است در حالی که دیوان اروپایی حقوق بشر با این دیدگاه چندان موافق نیست (سلیمی، ۱۳۹۴، ۱۶).

اجرای قاعده بطلان دادرسی در مراحل دادرسی کیفری

دادرسی منصفانه به منظور تضمین حقوق دفاعی متهمان ایجاد می‌نماید که دلایل قابل استناد در فرآیند دادرسی کیفری به صورت قانونی و منطبق بر موازین دادرسی باشند. لزوم اصل تحصیل دلیل از طرق مشروع و قانونی به عنوان یک قاعده و در راستای تضمین اصل قانونی بودن تحصیل دلیل افزون بر سایر ضمانت اجراها، به بی اعتبار بودن تحقیقات و ادله استخراجی در صورت عدم رعایت مقررات اشاره شده است. قاعده بطلان در مراحل مختلف دادرسی کیفری اعم از تحقیقات مقدماتی تا اجرای حکم قابل تصور است که در این قسمت به بررسی آن پرداخته خواهد شد.

نسبت به ضابطین دادگستری

اصل مشروعیت تحصیل دلیل به شرحی که گذشت یعنی احترام به قانون در توسل به کلیه روش‌هایی که هدف آنها به دست آوردن دلیل به منظور کشف و اعلام واقعیت است.

در حقوق کیفری نظریه بطلان از چند دهه پیش تولید ادبیات حقوقی و به ویژه رویه قضایی گسترده‌ای را در کنار اقدامات تقنینی در برداشته است. از یکسو رعایت حقوق اصحاب دعوا و برگزاری یک دادرسی عادلانه ایجاد می‌کند که هر اقدام مغایر با قوانین حاکم، اعم از اینکه از سوی ضابطان و یا مقامات قضایی صورت گرفته باشد نادیده انگاشته شود و از محتویات پرونده اخراج و باطل اعلام گردد؛ از سوی دیگر منافع جمعی و برخی مصالح اجتماعی ایجاد می‌کند که بطلان فقط ناظر به برخی اقدامات غیرقانونی ارتکاب یافته طی فرآیند رسیدگی باشد. عدم امکان تکرار و بازسازی برخی دلایل در جهت تقویت استدلال اخیرالذکر ارائه گردیده است (آشوری، ۱۴۰۰: ۴۱۳).

دعوی بطلان ادله‌ای که خارج از موازین قانونی به دست آمده‌اند، دعوی است که هدف از آن، برقراری توازن میان منافع اشخاص اجتماع و مبنای آن اصل تساوی سلاح‌ها است. به عبارت دقیق‌تر، در فرآیند کیفری باید از یکسو امنیت و از سوی دیگر آزادی اشخاص را ملاک قرار داد و به همین دلیل نمی‌توان میان این دو رجحان قائل شد و بر آن اساس یکی را فدای دیگری کرد. از اینرو رعایت حقوق دفاعی متهم به عنوان یک بخش ماجرأ ایجاد می‌کند که ادله‌ای که خارج از موازین قانونی به دست آمده‌اند را از عداد دلایل خارج کرد. این امر هم موجب رعایت حقوق فردی و تضمین دادرسی منصفانه می‌شود و هم این نکته را به نهادهای کیفری گوشزد می‌کند که باید مفاد قانون را رعایت کنند. به عبارت دیگر قاعده بطلان از این نظر جنبه پیشگیرانه دارد؛ زیرا مهمترین هشدار آن برای نهادهای کیفری آن است که خارج از مفاد قانون، دلیلی را جمع آوری نکنند به همین دلیل از طریق این قاعده می‌توان مجریان عدالت را به رعایت قواعد و مقرراتی که ممکن است عدول از آن عملکرد آنها را در معرض بطلان قرار دهد و اداشت (تدین، ۱۳۸۸: ۷۷).

عده‌ای از حقوقدانان بر این باورند که در نظام حقوقی، ایران قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران به عنوان سند ارتباط حاکمیت و مردم در اصل سی و هشتم قانون اساسی به بی اعتبار بودن دلایلی که خارج از موازین قانونی به دست آمده‌اند اشاره کرده است. اصل مزبور مقرر می‌دارد: هر گونه شکنجه برای گرفتن اقرار و یا کسب اطلاع ممنوع است اجبار شخص به شهادت، اقرار یا سوگند مجاز نیست و چنین، شهادت اقرار و سوگندی فاقد ارزش و اعتبار است. متخلف از این اصل طبق قانون مجازات می‌شود. اما استناد به اصل ۳۸ قانون اساسی در زمینه اصل حسن نیست در قاعده بطلان دلیل خالی از ایراد نیست؛ زیرا وجود این اصل در قانون اساسی به معنای آن نیست که قانون گذار ایران قاعده بطلان ادله را حداقل در زمینه اقرار حاصل از شکنجه پذیرفته است؛ زیرا مبنای این اصل با آنچه در مورد قاعده بطلان ادله گفته شد کاملاً متفاوت است توضیح آنکه عدم پذیرش اقرار حاصل از شکنجه، به شرح مذکور در اصل ۳۸ قانون اساسی و برخی قوانین عادی، به دلیل قابل اعتماد نبودن چنین اقراری است. به بیان دیگر اساساً در مورد اینکه چنین اقراری دلالت بر واقع داشته باشد، تردید وجود

دارد و از آنجا که نمی‌توان بر مبنای مردد، حکم به محکومیت کیفری صادر کرد، چنین اقراری نمی‌تواند مستند حکم قرار گیرد.

بنابراین، اگر چه دلیلی که با نقض اصل ۳۸ قانون اساسی و نیز ماده ۹ قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی به دست آمده باشد، فاقد حجیت است و قاضی نمی‌تواند آن را مستند رأی خود قرار دهد، عدم قابلیت پذیرش آن به سبب «ماهیت غیر قابل اعتماد آن است و نه شیوه غیرقانونی تحصیل آن اما در بحث قاعده رد ادله، وضعیت به کلی متفاوت است. در آنجا صحبت از عدم پذیرش دلیلی است که هیچ تردیدی در ماهیت آن وجود ندارد و دلالت آن بر واقع کاملاً روشن است؛ اما از آن جهت که ضوابط قانونی در تحصیل آن رعایت نشده است، قابل استناد در دادگاه نیست چنان که اشاره شد اعمال این قاعده در حقوق ایالات متحده در برخی موارد باعث برائت اشخاصی شده است که هیچ تردیدی در مجرمیت آن‌ها وجود نداشته است. برخلاف اقرار حاصل از شکنجه در دلالت این ادله بر مجرمیت هیچ تردیدی وجود ندارد، اما پذیرفته نمی‌شود. زیرا شیوه تحصیل دلیل غیرقانونی بوده است (ساوالانی، ۱۳۹۸: ۵۹).

با این حال در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ در مواد مختلفی به صورت موردی به بی اعتبار بودن دلیل تحصیل شده اشاره شده است؛ در همین راستا ماده ۳۰ الزام ضابطان به کارت ویژه ضابطین و ماده ۶۰ (منع اجبار و اکراه در بازجویی‌ها قانون آیین دادرسی کیفری و همچنین ماده ۱۱۵ قانون موصوف در صورت رعایت نکردن مقررات ناظر بر مکتوب نمودن بازجویی و تحقیقات به فقدان اعتبار تصریح کرده است. با توجه به استثنایی بودن مقررات مربوط به بطلان ممکن است این گونه تصور شود که بطلان در نظام کیفری ایران در حد یک قاعده نیست و تنها به مثابه یک ضمانت اجرا در نظر گرفته است (زراعت، ۱۴۰۱: ۷۴).

در نظام کیفری ایران با وجود اشاره صریح به بی اعتبار بودن ادله‌ای که خارج از موازین قانونی به دست آمده‌اند؛ اما در جهت تبیین آیین دادرسی بطلان و استثنائات آن هیچ مقرره‌ای وجود ندارد؛ لذا این تکلیف بر عهده قانون گذار است که همچنان که قواعد، مقررات و روش جستجوی ادله را مشخص می‌کند ضمانت اجرای عدم رعایت این اصول را نیز به طور دقیق و با صراحت بیان کند به همین خاطر است که گفته شده است که دعوای بطلان، ادله‌ای که خارج از موازین قانونی به دست آمده‌اند دعوایی است که هدف از آن برقراری توازن میان منافع اشخاص اجتماع و مبنای آن اصل تساوی سلاحها است.

لذا در دادرسی کیفری و به منظور تحقق موازین دادرسی، منصفانه از یکسو، باید اجازه طرح دعوای بطلان را به طرفین دعوا داد و از سوی دیگر با به رسمیت شناختن دعوای بطلان، موجبات پیشگیری از رفتارهای خلاف قانون ضابطان را فراهم ساخت. تردیدی وجود ندارد که قانون گذار نمی‌تواند از نقض قواعد و مقررات پیش بینی شده برای تضمین رعایت قانون و چگونگی تهیه و اثبات دلیل جلوگیری نماید ولی می‌تواند آثار آن را با منع دادرسان از پذیرش اعتبار و ارزش ادله تحصیلی از طرق غیرقانونی و نامشروع از بین برد (پرادل، ۱۳۹۵: ۴۸۱).

به همین علت قانون گذار این گونه از ادله را غیر مفید» یا «نامعتبر» می‌خواند. هر چند در حقوق کیفری ایران به این موضوع کمتر توجه شده است، ولی در ارتباط با ادله نامشروع و غیرقانونی در حقوق کشورهای مختلف از جمله فرانسه ضمانت اجرای چندی پیش بینی شده است. برخی از این ضمانت اجراها جنبه فردی دارد و علیه پلیس یا مقام قضایی خاطی اتخاذ می‌گردد و برخی دیگر یک تدبیر کیفری ماهوی به نفع متهم و مبنی بر تخفیف مجازات است که به ندرت به مرحله اجرا در می‌آید، ولی مهمترین و مؤثرترین اقدام، یک تدبیر دادرسی است که مبتنی بر رد اتهام و سلب اعتبار از دلیل است.

نسبت به تحقیقات مقدماتی

پس از کشف جرم دادرسی که هیاتی است مرکب از دادستان دادیار و بازپرس به ریاست دادستان وظیفه تعقیب و انجام تحقیقات مقدماتی را در بیشتر جرائم بر عهده دارد. اصولاً جز در موارد استثنایی که در قانون مشخص شده تحقیقات مقدماتی درباره تمامی جرائم در دادرسی صورت می‌گیرد، جرائم ارتكابی از سوی اطفال یا جرائم زنا و لواط و نیز جرایمی که مجازات

قانونی آنها کمتر از سه ماه حبس یا کمتر از یک میلیون ریال جزای نقدی است به طور مستقیم در دادگاه طرح می شود و تحقیقات مقدماتی آنها نیز در دادگاه صورت می گیرد، بنابراین جز در این گونه موارد در بقیه موارد تحقیقات مقدماتی در دادسرا صورت می گیرد.

برای شروع تحقیقات مقدماتی دادسرا معمولاً با شکایت شاکی یا اعلام و گزارش ضابطان از وقوع جرم آگاه می شود، سپس دادستان یا معاونش پرونده را به بازپرس یا دادیار ارجاع می دهد. تحقیقات مقدماتی همچون سایر اقدامات دادرسی دارای شرایط و مقرراتی است که باید رعایت شود و بخش عمده ای از قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ به بیان این مقررات، اختصاص دارد. با وجود این بسیاری از این مقررات جنبه تمثیلی و ارشادی دارد و حصری نیست، بنابراین بازپرس می تواند از هر راهی که مناسب تر تشخیص دهد تحقیقات را انجام داده و واقعیت را احراز نماید (زراعت، ۱۴۰۱: ۴۲).

گرچه مهم ترین رسالت قاضی تحقیق بررسی عناصر و ارکان مادی جرم است، اما در خصوص عنصر قانونی و عنصر روانی نیز مسئولیتهایی دارد از جمله اینکه واقعه رخ داده را با عنوان قانونی صحیح تطبیق دهد، اقدامات تأمینی و احتیاطی را انجام داده و متناسب با میزان مسئولیت متهم تصمیم بگیرد و از آنجا که دادسرا دشمنی شریف برای متهم است باید دلایلی را که به نفع متهم است نیز جمع آوری کند (گلدوست جویباری، ۱۴۰۱: ۷۴).

قانونگذار، سلاحی قوی در اختیار دادسرا قرار داده است و به او اختیار داده تا در صورت لزوم وارد حریم خصوصی متهم شده و حقوق و آزادیهای وی را سلب کند و حتی به ضابطان دادگستری نیز چنین اختیاری می دهد، پس مردم باید در مقابل این اختیارات تضمین داشته باشند تا حقوقشان تضییع نگردد. محدوده عمل بازپرس منحصر در مقررات قانونی نیست، بلکه بسیاری از آنها در قالب قواعد نانوشته، اما مسلم و قطعی، وجود دارد. تحقیقات مقدماتی با هدف فیصله دادن به دعوا صورت نمی گیرد.

بنابراین شاید چنین به نظر آید که نظریه بطلان در اینجا کاربردی ندارد، زیرا هر تخلفی صورت گیرد در دادگاه مردود دانسته شده و مورد عمل قرار نمی گیرد. پس نیازی به بطلان در دادسرا ندارد این ادعا صحیح نیست، زیرا در مرحله تحقیقات مقدماتی نیز تصمیمات مهمی اتخاذ می شود که با حقوق و آزادیهای اشخاص در ارتباط است. باید به صورت صحیح و مطابق با قانون باشد اصل بر آن است که تحقیقات مقدماتی را دادسرا انجام می دهد و در دادسرا نیز اصل بر صلاحیت بازپرس است اما آنچه مسلم است تحقیقات مقدماتی به موجب قانون یا از راه واگذاری ممکن است توسط ضابطان دادگستری انجام شود و در جرائم کم اهمیت یا منافی عفت یا جرائم اطفال از سوی دادگاه صورت گیرد (زراعت، ۱۴۰۱: ۴۴).

پس تصمیمات ضابطان دادگستری توسط دادسرا و تصمیمات دادسرا توسط دادگاه قابل ارزیابی است و چنانچه عملی بر خلاف قانون صورت گرفته باشد قابل ابطال است. دادسرا فقط قرار جلب به محاکمه و کیفر خواست صادر نمی کند، بلکه ممکن است قرار منع تعقیب یا موقوفی تعقیب یا تعلیق تعقیب را صادر نماید که دادرسی را خاتمه می دهد؛ بنابراین در چنین مواردی نیز چنانچه تصمیم اشتباه گرفته شود باید نظریه بطلان را اجرا کرد. زیرا این نظریه فقط برای مصلحت متهم و تأمین حقوق وی نیست بلکه حقوق جامعه و شاکی خصوصی نیز باید تأمین شود و متهم بر اثر تصمیم باطل برائت حاصل نکند دادگاه انتظامی قضات تحقیقات از شهود در محل وقوع جرم با حضور متهم و بازجویی علنی از متهم را تخلف دانسته است. این اقدامات بر خلاف اصل سری بودن تحقیقات مقدماتی است اما بعید می نماید که اقدامات انجام شده به کلی باطل باشد (شهیدی، ۱۳۸۵: ۳۷۵).

بازپرسان، قضات تحقیق، دادیاران تحقیق و سایر مقامات قضایی مکلفند در کمال بی غرضی و به دور از هرگونه جانبداری از یکی از اصحاب دعوا تحقیقات را شروع کرده و ادامه دهند و در مسیر حقیقت بین دلایل قرائن و اوضاع و احوالی که به سود یا زیان متهم است تفاوتی قائل نشوند. بدیهی است که قاضی تحقیق یا بازپرس در صورتی قادر به ادای وظیفه مذکور یعنی جمع آوری ادله به سود و زیان متهم است که از استقلال کافی برخوردار باشد، بنابراین ضابط و تحت نظر دادستان بودن یا لزوم تبعیت از مقام قضایی دیگر می تواند در پاره ای از موارد تأمین بی طرفی قاضی تحقیق را با دشواریهایی مواجه سازد (آشوری، ۱۴۰۰، ج ۱: ۳۹۶).

در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ این اصل در مواد (۳) و (۹) اشاره شده است. استقلال عدم وابستگی به سایر قوا و عدم وابستگی به طرفین دعوا و بی‌طرفی قاضی دادگاه دو ویژگی اساسی و بنیادین برای یک دادرسی عادلانه می‌باشند به عنوان یکی از معیارهای مسلم دادرسی چنانچه قاضی رسیدگی کننده به پرونده کیفری قبلاً به هر عنوان در پرونده مورد رسیدگی اظهار نظر کرده باشد دیگر نمی‌توان او را یک قاضی مستقل و بی‌طرف به حساب آورد. در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ اصل بی‌طرفی مقام قضایی مورد تأکید مقنن قرار گرفته است. به این ترتیب که به منظور تضمین بی‌طرفی و پرهیز از هرگونه شبهه جانبداری از یکی از طرفین دعوای کیفری، قاضی‌ای که پرونده به او ارجاع شده است در موارد رد دادرسی باید از رسیدگی به پرونده خودداری ورزد و امر رسیدگی را به قاضی دیگری واگذار نماید (فدایی ده چشمه و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۶۴).

بازپرس یا قاضی تحقیق با رعایت موازین قانونی و در چهارچوب حقوق بنیادی پیش‌بینی شده برای متهم، نسبت به هرگونه اقدام تحقیقی که برای کشف حقیقت لازم باشد اقدام می‌کند و در این خصوص اصولاً نباید الزامی به رعایت دیدگاه‌های اصحاب دعوا داشته باشد. این امر در قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ در مواد ۱۲۳، ۲۰۲ و ۲۰۴ مورد اشاره قرار گرفته است.

در این مرحله لازم است قاضی تحقیق از بی‌طرفی بهره‌برد. استقلال قضایی وقتی است که قضات در مقام دادرسی صرفاً براساس موازین قانونی و دستورات وجدانی خود به دور از هرگونه نفوذ یا فشار بیرونی و درونی مبادرت به صدور حکم نمایند. منظور از استقلال قاضی این است که وی هنگام رسیدگی به دعوی و صدور رأی اصول آیین دادرسی و حقوق طرفین را رعایت نموده و به دور از هرگونه اعمال نفوذ مقامات و نهادهای دیگر صرفاً بر اساس ادعا، اسناد و مدارک مطرح شده از سوی طرفین دعوا قوانین و مقررات موجود اصول عدالت و دادرسی عادلانه، بی‌طرفی، انصاف و علم منطقی و عقلایی خود حکم صادر نماید. وجه تضمین استقلال قاضی در اصل ۱۶۴ قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بیان شده است (جانی پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۴).

نظریه بطلان تحقیقات مقدماتی در آیین دادرسی کیفری

ضمانت اجرای بطلان از میان بقیه ضمانت‌های، اجرایی اهمیت بیشتری دارد و از همین روی حقوقدانان توجه فراوانی به آن نموده و بحث‌های مفصلی را ارائه داده‌اند. قوانین موضوعه نیز، مواردی را به این موضوع اختصاص داده‌اند اما اتفاق نظر وجود ندارد و چند نظریه در این خصوص مطرح گردیده است. این نظریه‌ها را می‌توان به دو دسته کلی تقسیم کرد: یک دسته به شکل اجرایی (شکلی) تکیه دارد و دسته دیگر اسباب موضوعی و ماهوی را مورد توجه قرار داده است. این دو دسته به دو گروه تقسیم می‌شود که در مجموع می‌توان سه نظریه را مطرح نمود:

الف- نظریه رعایت شکلی

مقررات کیفری براساس این نظریه، بطلان زمانی رخ می‌دهد که هر یک از مقررات اجرایی کیفری مورد اعتراض و مخالفت قرار گیرد. مبنای این نظریه این است که قانونگذار برای دادرسی کیفری قوانینی وضع کرده و هدفی دارد، بنابراین اجرای این قواعد از دیدگاه قانونگذار به قدری اهمیت داشته است که اگر شخصی برخلاف آنها عمل کند عملش باطل است هر چند در ظاهر مخالفت با آن مقررات، مهم نباشد. این نظریه را به این دلیل شکلی می‌نامند که شکل قانون مبنای آن است یعنی ظاهر قانونی برای دادرسی بسیار مهم است و ما باید به همان شکل قانونی مقید به رعایت شکل قوانین در دادرسی کیفری باشیم (فدایی ده چشمه و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۷۱).

در اینجا به اساسی بودن یا نبودن مقررات توجهی نمی‌شود و آنچه در قانون آمده است از این رو مهم و اساسی است و تنها ملاک این است که در قانون پیش‌بینی شده باشد و استثنایی وجود نداشته باشد. این نظریه مورد استقبال حقوقدانان و سایر قوانین قرار نگرفته است، زیرا به شکل و ظاهر قانون بیش از حد اهمیت می‌دهد و ابطال هر اقدامی موجب اطاله دادرسی

می‌شود که با ماهیت دادرسی کیفری در تعارض است. اگرچه برخی از تصمیمات خلاف قانون است اما اگر غیرقانونی مورد اقدام و انجام گیرد، هدف قانون را تأمین کند و تنها عامل آن تحت تعقیب انتظامی یا کیفری قرار می‌گیرد. مثلاً اگر تصمیم ضابط دادگستری بدون اجازه مقام قضایی وارد منزلی شود و ابزار و وسایل جرم را توقیف و ضبط کند، نمی‌توان گفت که در رأی کیفری نمی‌توان به این ادله استناد کرد. به سخنی دیگر نمی‌توان گفت که این ادله قابلیت استناد در رأی کیفری را ندارد در اینجا متخلف باید مجازات شود و متهمان تحت تعقیب کیفری قرار گیرند، زیرا شکل قانونی اقدام یعنی ورود به منزل با اجازه مقام قضایی موضوعیت ندارد.

ب- نظریه بطلان به حکم قانون

براساس این نظریه، حکم به بطلان فقط در مواردی که در قانون پیش بینی شده صورت می‌پذیرد، یعنی هر موردی که قانونگذار، مخالفت با مقرراتی را موجب بطلان بداند باید حکم به بطلان نمود و گرنه صرف مخالفت با مقررات موجب بطلان نخواهد بود؛ بنابراین موارد بطلان اعمالی که برخلاف قانون انجام می‌شود منحصر بوده و نیاز به تصریح در قانون دارد. این نظریه به شکل و ظاهر قانون توجه دارد، فارغ از اینکه ماهیت یا جوهری بودن آن اهمیت داشته باشد پس به نوعی، همان نظریه شکلی است. دلایلی که برای اثبات این نظریه مطرح گردیده است عبارتند از اینکه اولاً تخلف از مقررات قانونی، ضمانت اجرای گوناگون دارد و ضمانت اجرای بطلان آخرین و شدیدترین واکنش است. پس باید در قانون بیان گردد (زراعت، ۱۴۰۱: ۴۰). ثانیاً باطل کردن اقدامات اجرایی دادرسی تبعات و آثار سنگینی دارد پس نمی‌توان آن را به تشخیص قضات وانهاد و بهترین مقامی که می‌تواند موارد بطلان را تشخیص دهد، خود قانونگذار است زیرا او بهتر می‌داند کدام یک از مقررات مهم‌تر است و کدام یک در درجه بالایی از اهمیت قرار ندارد (فدایی ده چشمه و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۷۲). ثالثاً پیش بینی قانونگذار موجب جلوگیری از تشتت آراء و اظهار نظره‌های سلیقه‌ای می‌شود و از نظر عملی نیز مناسب‌ترین راه است.

رابعاً قانونگذار در پاره‌ای موارد حکم به بطلان نموده و در موارد دیگر سکوت کرده است در حالی که می‌توانست تکلیف بقیه موارد را نیز روشن کند. ایراد این نظریه این است که مصادیق بطلان زیاد است و در برخی موارد باید به صورت موردی و با توجه به شرایط حاکم بر قضیه تصمیم‌گیری شود؛ بنابراین پیش بینی همه موارد بطلان در قانون برای قانونگذار ممکن نیست. مثلاً علنی شدن تحقیقات مقدماتی در برخی موارد، دادگاه را از حالت عادلانه و بی طرفانه خارج فشارهای مردمی و سیاسی بر جریان محاکمه به حدی است که قاضی نمی‌تواند بی طرفی خود را حفظ کند و وکیل متهم مدیریت دفاع از پرونده را از دست می‌دهد. در برخی موارد اطلاعات و اسرار تحقیقات در اختیار برخی افراد قرار می‌گیرد تأثیر چندانی در روند رسیدگی ندارد (زراعت، ۱۴۰۱: ۴۰).

بنابراین به طور کلی نمی‌توان در قانون پیش بینی کرد که در صورت افشای اطلاعات و اسرار مربوط به تحقیقات مقدماتی، تحقیقات باطل است و متهم باید تبرئه شود.

ج- نظریه موضوعی

مقررات دادرسی اهمیت زیادی دارند و قانونگذار نیز برای تشخیص مصادیق بطلان، صلاحیت دارد، اما ملاک‌های موضوعی در اینجا اهمیت بیشتری دارد. زیرا با حقوق مصالح اشخاص، ارتباط دارد. در مواردی میان مصلحت اشخاص و مصلحت جامعه تعارض به وجود می‌آید و چاره‌ای جز ترجیح یک مصلحت بر مصلحت دیگر وجود ندارد، اما ترجیح بلامرجح امر مذموم و ناپسندی است پس باید برای ترجیح یک مصلحت بر مصلحت دیگر هدف وضع قانون را در نظر گرفت. (فرج پور و همکاران، ۱۴۰۳)

نظریه بطلان ذاتی؛ این، نظریه ملاک بطلان را مخالفت با مقررات اساسی و جوهری می‌داند، منتها قانونگذار تشخیص این موضوع را بر عهده قضات قرار داده است. قضات در تشخیص این امر به جای مراجعه به ملاک‌های شکلی باید به ملاک‌های موضوعی توجه کنند (گلدوست جویباری، ۱۴۰۱: ۴۹).

مثلاً مقرراتی که برای تضمین حقوق متهم وضع شده ماهوی است. اشکالات این نظریه نحوه شناخت قواعد و معیارهای اساسی، ملاک‌ها و اهداف وضع مقررات است. به عنوان نمونه آیا مقرراتی که برای مصلحت عمومی یا حقوق دفاعی وضع شده است، مقررات اساسی و جوهری است یا مصلحت اشخاص و حقوق دفاعی متهم مهم‌تر است؟ آیا عدم ابلاغ برگه احضاریه به متهم موجب بطلان تصمیم دادگاه در غیاب متهم می‌باشد؟ این نظریه، قضات را مورد اعتماد دانسته و موجب تنوع تصمیمات می‌شود؛ تصمیم در یک مورد خاص ممکن است بی‌اساس باشد، اما همان تصمیم در یک مورد خاص دیگر اساسی به حساب آید (زراعت، ۱۴۰۱: ۴۱).

به عنوان مثال، اگر منم به طور غیر رسمی از زمان رسیدگی مطلع شود و بدون احضار قبلی در جلسه دادگاه حاضر شود، حکم را نمی‌توان باطل کرد، حتی اگر منم بدون آمادگی برای دفاع در جلسه حاضر شده باشد، اما اگر در جلسه محاکمه حاضر نشود رأی غیابی که در غیاب متهم صادر می‌گردد بی اعتبار است هر چند متهم به صورت غیر رسمی از وقت جلسه دادگاه اطلاع پیدا کرده و در دادگاه حاضر نشده باشد (آشوری، ۱۴۰۰، ج ۱: ۳۹۹).

بنابراین بطلان نسبت به مخالفت‌هایی است که موجب ضرر می‌شود. ضرر به معنای عام آن همیشه وجود دارد زیرا عمل برخلاف قوانین خالی از ضرر، نیست یعنی هیچ موردی وجود ندارد که، قانونی نقض شود، اما به ضرر جامعه تمام نشود و در این صورت تمام تخلفات از قانون باید باطل در نظر گرفته شود زیرا زیان در همه موارد وجود دارد. بعید است که پیروان نظریه حصول ضرر چنین معنایی را از کلمه ضرر در نظر گرفته باشند؛ بنابراین مفهوم ضرر ابهام دارد و این ابهام را می‌توان ایرادی بر نظریه حصول ضرر دانست.

بطلان و ضمانت اجرای آن در تحقیقات مقدماتی

حقوق متهم به معنای امتیازات و امکاناتی است که در یک دادرسی منصفانه لازم است متهم از آن برخوردار باشد تا بتواند در مقابل ادعایی که برخلاف فرض برائت علیه او مطرح شده است، در شرایط آزاد و انسانی از خود دفاع کند (امیدی، ۱۳۸۳: ۲۲۵).

در تعریفی مشابه حقوق متهم مجموعه امتیازاتی است که به موجب آن برای متهم امکان مؤثر دفاع از خود در فرایند رسیدگی کیفری تضمین می‌شود (ساقیان، ۱۳۹۳: ۱۱۶).

مبنای رعایت حقوق دفاعی متهم را باید در اصل برائت جستجو نمود؛ اصلی که اذعان داشته است که تمامی افراد میرا از هرگونه تهمت و افترا بوده و چنانچه علیه آنان در مراجع قضایی، دعوایی مطرح گردد، مدعیان باید گناهکاری و مجرمیت افراد را اثبات نمایند و اساساً بر همین مبنا است که شاکی خصوصی یا دادستان باید عناصر جرم را در صورت ورود اتهام به دیگر افراد اثبات نمایند. بی شک اصل برائت که حقوق دفاعی متهم منبث از آن بوده میراث مشترک تمامی کشورهای مترقی در حوزه رعایت حقوق افراد است. فقدان ضمانت اجرای مناسبی همچون بطلان تحقیقات مقدماتی در فرض عدم رعایت حقوق دفاعی شخص متهم توسط مقامات انتظامی و قضایی سبب گشته است تا نتوان قوانین حمایتی ایران را همانند کشورهای مبتنی بر نظام کامن لا حامی فرد متهم تلقی نمود (جلیلی، ۱۴۰۰: ۵۲).

عدم رعایت تشریفات قانونی یا اساسی به تنهایی برای ابطال اعمال یا اسناد دادرسی کافی نیست، بلکه بنابر اصلی که قانونگذار و رویه قضایی بر آن تأکید دارند یعنی اصل بدون اعتراض، بطلان وجود ندارد. نقض تشریفات و مقررات قانونی باید موضوع درخواست و شکایت ذی نفع قرار گیرد؛ بنابراین دو نکته استنباط می‌گردد:

نخست اینکه فقط اصحاب دعوایی که تشریفات راجع به آنها است و به اصطلاح ذی نفع محسوب می‌شوند حق درخواست بطلان ادله تحصیلی و دادرسی را دارند.

دوم اینکه بدون اعتراض و شکایت اشخاص ذی نفع امکان بطلان اعمال یا استاد دادرسی وجود ندارد (تدین، ۱۳۹۰: ۱۹). لذا تصمیم گیری در مورد بطلان فرایند دادرسی را برعهده مقامات قضایی نهاده است. همچنین در یکی دیگر از آراء خود به صراحت ذکر نموده است که در مسائل صلاحیت در موضوعات کیفری و نظم عمومی نیاز به شکایت اصحاب دعوا وجود ندارد. حتی رویه قضایی به مراجع کیفری اجازه داده است تا هنگامی که عدم رعایت قواعد دادرسی به کشف و جستجوی حقیقت لطمه وارد می آورد حتی بدون شکایت اصحاب ذینفع دعوا، اعتراض و اقدام نمایند؛ به عنوان نمونه دادگاه تجدیدنظر اقرارهای تحت نظر را که به صورت غیرقانونی تحصیل شده است به علت لطمه به تحصیل، حقیقت باطل اعلام کرده است، زیرا به شخص متهم، تحت نظر قرار گرفتن او، ابلاغ نشده و شخص بدون دلیل، دور از محل سکونت خود، ساعت ها بازجویی شده است، بدون اینکه ساعتهای بازجویی و استراحت در صورت جلسه ذکر شود و یک چنین مجموعه غیر قانونی می تواند باعث اقدام به اعتراف و خدشه به جستجوی حقیقت گردد. رویه قضایی، نقض حقوق دفاعی اشخاص را از مصادیق بارز لطمه به منافع خصوصی اشخاص دانسته و به عنوان مثال، به بطلان گزارش کارشناس که در مهلت مقرر قانونی آن را ارائه نکرده است به علت لطمه به حقوق دفاعی اشخاص رأی داده و هرگونه تأخیر ناموجه در تفهیم حقوق را ضرورتاً لطمه به منافع اشخاص مربوط برآورد نموده است (تدین، ۱۳۸۷: ۸۳).

هنگامی که عدم رعایت قواعد دادرسی و به ویژه توسل به اعمال نامشروع در تحصیل ادله، عنصر تشکیل دهنده جرم معینی را محقق سازد، ممکن است با ضمانت اجرای کیفری نیز مواجه گردد. در تحصیل دلیل باید تمامیت جسمانی و معنوی اشخاص رعایت گردد. ماده ۵۷۸ "کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) مصوب ۱۳۷۵ در این رابطه است. در مورد سایر اشخاص نیز، قانونگذار آنها را ملزم به احترام به تمامیت جسمانی و معنوی افراد اجتماع نموده و لطمه به تمامیت اشخاص را مقید به ضمانت اجرای کیفری کرده است (صالحی و انانی، ۱۴۰۰: ۵۴).

در تحصیل دلیل همچنین باید حرمت زندگی خصوصی اشخاص رعایت گردد. به همین قانونگذار در ماده ۵۸۰ کتاب پنجم قانون مجازات اسلامی (تعزیرات) مصوب ۱۳۷۵، به منظور احترام علت، به حریم منزل و مسکن اشخاص، مستخدمین و مأموران قضایی یا غیر قضایی را از ورود بدون اجازه به منزل دیگری یا عدم رعایت ترتیبات قانونی منع نموده است و برای ارتکاب این اعمال، مجازات حبس در نظر گرفته است. (فرج پور و همکاران، ۱۴۰۴)

حریم مراسلات و ارتباطات مکتوب و تلفنی اشخاص نیز توسط قانونگذار مورد حمایت قرار گرفته است و مقامات دولتی و اشخاص عادی ملزم به احترام به این حریم در تحصیل ادله هستند و نقض این حریم دارای ضمانت اجرای کیفری دانسته شده است. اصل مشروعیت تحصیل دلیل از اصحاب حرف و مشاغلی که به مناسبت شغل و وظیفه امین محسوب می شوند حفظ اسرار و رازداری را طلب می نماید و هر گونه افشای اسرار اشخاص را بدون مجوز قانونی قابل مجازات کیفری می داند علاوه بر ضمانت اجرای کیفری مقرر برای تحصیل دلیل با نقض قواعد دادرسی، قانونگذار در پاره ای از موارد برای مقامات قضایی پلیسی و دست اندرکاران عدالت کیفری، ضمانت اجرای انضباطی در نظر گرفته است. از این ضمانت اجراها تحت عنوان مجازات انتظامی یا انضباطی (اداری) در قانون نامبرده شده است. ارتکاب اعمالی که بر خلاف حیثیت و شرافت امر قضا و نقض سوگند قضایی دادرسان محسوب شود دارای ضمانت اجرای انتظامی انفصال موقت و یا دائم از خدمت قضایی است و بی تردید توسل به مکر و حيله در تحصیل دلیل برخلاف اعتبار و شان مقام قضا و انشای رأی بر این اساس مخالف شرافت و وجدان قضایی است (صالحی و انانی، ۱۴۰۰: ۵۴-۵۵).

در قانون مجازات جرائم نیروهای مسلح مصوب ۱۳۸۲ علاوه بر مجازات های کیفری، قانونگذار تخلفات انضباطی افراد نظامی را نیز مورد توجه قرار داده و در این مورد مجازات های انتظامی یا انضباطی مقرر داشته است. این اشخاص جرایمی را که در مقام ضابط دادگستری مرتکب شوند، در محاکم عمومی مورد رسیدگی قرار می گیرد.

بر اساس بند هشتم ماده ۴ قانون نیروی انتظامی جمهوری اسلامی ایران مصوب ۱۳۶۹ یکی از وظایف نیروهای انتظامی، انجام وظایفی است که بر طبق قانون به عنوان ضابط قوه قضاییه به عهده آنها گذارده شده است کشف جرم، بازرسی، تحقیق، حفظ آثار و ادله جرم در زمره این وظایف قرار می گیرد؛ بنابراین هرگاه نیروهای پلیس در مقام ضابط دادگستری به منظور

تحصیل و جمع آوری ادله مرتکب اعمالی گردند که جرم محسوب شود یا تخلف انضباطی و انتظامی به حساب، آید قابل مجازات کیفری و انضباطی هستند و کلاً و کارشناسان رسمی دادگستری نیز ملزم به حفظ اسرار و اطلاعات اصحاب دعوا می‌باشند و هرگونه اقدامی که منجر به افشای اطلاعات موکلین و یا اصحاب دعوا گردد، دارای ضمانت اجرای انتظامی و انضباطی است (مسعودی، ۱۳۹۹: ۸۸).

طبق ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ و ماده ۱۴ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، هرگاه از عملکرد مسئولین اجرای عدالت در تحصیل ادله به اصحاب دعوا ضرر و زیان مادی یا معنوی وارد آید با احراز شرایط، قانونی آنها دارای مسئولیت مدنی و ملزم به جبران خسارت اشخاص هستند. بدیهی است عمومیت دادن امر و قبول مسئولیت مدنی در هر مورد موجب اختلال در اقدامات مأموران تحقیق خواهد شد و از این جهت مقتضی است دامنه شمول این مسئولیت محدود شود.

نسبت به محاکمات دادرسی

قضاوت، میزان عدالت است و سلامت این میزان بستگی به آن دارد که از مصالح و عواطف شخصی تأثیر نپذیرد و اصل استقلال قضاوت، با حکم قانون، تأثیر مقامات دولتی را منتفی می‌سازد. میثاق‌های بین‌المللی خصوصاً اعلامیه جهانی حقوق بشر در سال ۱۹۴۸ و امثال آن بر بی‌طرفی قضات تأکید کرده‌اند. اقدامات دادرسی کیفری یکی از مظاهر دال بر وجود رابطه بین سلطه دولت و فرد می‌باشد و با آزادی‌های شخصی مورد حمایت قانون در تماس است، لذا باید حقوق آنها رعایت شده و تساوی افراد نزد قضات اجرا می‌شود (رحمدل، ۱۳۹۵: ۳۱-۳۲).

یکی از موارد مذکور، علنی بودن محاکمات، است علنی بودن اقدامات دادرسی، وسیله کنترل فعلی رعایت عدالت توسط قضات محاکم است و تردید در خصوص عدم بی‌طرفی قضات را مرتفع می‌کند. اصل ۱۶۵ قانون اساسی در این زمینه مقرر می‌دارد: «محاکمات علنی انجام می‌شود و حضور افراد بلامانع است مگر آنکه به تشخیص دادگاه علنی بودن آن منافی عفت عمومی یا نظم عمومی باشد».

ماده ۳۵۲ قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲ نیز مقرر داشته: «محاکمات دادگاه علنی است، مگر در جرائم قابل گذشت که طرفین یا شاکی، غیرعلنی بودن محاکمه را درخواست کنند».

بنابراین اصل در جلسات دادگاه علنی بودن می‌باشد و به قدر وسعت مکان، امکان حضور همه فراهم می‌باشد، مگر آنکه طبق مقررات ماده ۳۵۲ مذکور مراعات نظم یا اخلاق، ضرورت داشته باشد یا مثلاً حضور عده‌ای از مردم در مسایلی مانند زنا، یا اغتصاب توسط دادگاه ممنوع اعلام گردد. البته سری بودن جلسات به طرفین دعوی و وکلای آنها سرایت ندارد. اجازه انتشار اقدامات جلسات علنی از وسایل ارتباطی مختلف ناشی از اصل علنی بودن محاکم است و شرط صحت حکم صادره آن است که بعد از مشورت علناً قرائت شود و الا حکم باطل خواهد بود.

بنابراین با توجه به اینکه قانونگذار ایران هیچ مقرراتی در مورد مسأله بطلان در نظر نداشته و در قانون این مسأله به سکوت برگزار شده است، رویه قضایی به عنوان نهادی که در ارزشگذاری تحقیقات و اقدامات انجام شده در مراحل کیفری سهم دارد باید عملاً نسبت به بی‌اعتباری اقداماتی خلاف مقررات قانونی انجام شده و در اساس تحقیقات مؤثر می‌باشد اقدام نماید.

نتیجه‌گیری

۱- اصل تحصیل آزادانه ادله، علی‌الاصول مبتنی بر قابلیت پذیرش هر نوع دلیلی است ولی در عین حال، دلیل باید در پرتو ضوابط قانونی تعیین و حدود اعتبار آن معلوم گردد. بنابراین اصل آزادی دلیل باید با اصل قانونی بودن هماهنگ و محدودیتهای قانونی را پذیرا باشد. ممنوعیت تحصیل و ارائه ادله فاقد ارزش قضایی و تأکید بر اثبات برخی از جرائم با ارائه ادله و شیوههای قضایی خاص و تحصیل دلیل از روشی قانونی و مشروع همگی به معنای تحدید اصل آزادی دلیل در قلمرو آئین دادرسی کیفری است.

۲- احترام به ارزش های انسانی و دستگاه قضایی نیازمند استفاده از ادله معتبر و رعایت اصول قانونی است. قانونگذار و دستگاه قضایی باید ادله معتبر را مشخص کنند و روش های نامناسب تحصیل دلیل را از جانب افراد در دعوی جلوگیری کنند. همچنین باید ضوابط و مقررات قانونی را برای تحصیل دلیل تعیین کنند تا از استفاده از روش های غیرقانونی جلوگیری شود. احترام به حقوق افراد و توازن بین حقوق فردی و منافع اجتماعی باید همواره حفظ شود. استفاده از شیوه های تقلبی و غیرقانونی در تحصیل دلیل ممنوع است و تحقق اهداف اصل مشروعیت تحصیل دلیل را تضمین می کند. در نهایت، تحصیل دلیل می تواند قانونی و مشروع باشد یا نامشروع و غیرقانونی، و اهمیت تحصیل دلیل در دادرسی ها به قواعد و مقررات مشخصی وابسته است.

۳- تحصیل دلیل در فرآیند دادرسی بسیار مهم است و بر اساس قوانین و مقررات تعریف شده است. دادگاه ها نباید به هر دلیلی که ارائه می شود، ترتیب اثر دهند، بلکه باید از دلایل معتبر استناد کنند. برای تعیین دلایل معتبر و نامعتبر، می توان به اسناد و مدارک جهانی حقوق بشر مراجعه کرد. در قوانین کشورها و در مقررات دادرسی، قواعد تحصیل دلیل ذکر شده و تجاوز به این قواعد باعث عدم اعتبار دلیل می شود. تفاوتی بین نظام قانونی و نظام آزاد تحصیل دلیل وجود دارد و در موارد خاص باید از نظام آزاد تحصیل دلیل استفاده شود. در محاکم بین المللی، تشکیل شده برای رسیدگی به جنایات جنگی و نقض حقوق بشر، نظام تحصیل دلیل منصفانه تری وجود دارد و اساسنامه های خاصی برای این محاکم تعریف شده است. اما بهتر است در تدوین قوانین دیگر دادگاه های بین المللی، از تجربیات قبلی استفاده شود. موضوع حفاظت از دلایل نیز بسیار مهم است و باید به شهود و شهادت ها حمایت شود. محاکم بین المللی نهادهایی را برای حمایت از شهود تشکیل داده اند.

۴- تقویت نهادهای قضایی برای تضمین دادرسی منصفانه در محاکم بین المللی بسیار مهم است. قوانین آیین دادرسی کیفری بین المللی انعطاف پذیر هستند و قضات دستورالعمل دقیقی برای اجرای اصول دادرسی ندارند. همچنین، قواعد مشخصی در خصوص رد ادله و مدارک وجود ندارد. در نتیجه، قضات در محاکم بین المللی می توانند هرگونه ادله ای را پذیرفته و مورد بررسی قرار دهند. این نظام آزاد تحصیل دلیل در عدالت کیفری بین المللی انعطاف پذیری را در پذیرش ادله تقویت کرده است، اما این ممکن است باعث عدم تساوی رفتار با متهمان و کاهش سرعت محاکمات شود. ادله ممکن است مورد بحث قرار گیرند، اما در نهایت ممکن است متقاعدکننده نباشند و زمان زیادی را تلف کنند. همچنین، ممکن است تعارضی بین نظام های سرزمینی و بین المللی تحصیل دلیل وجود داشته باشد. اما نظام های جهانی تحصیل دلیل اغلب بر اساس نظام آزاد تحصیل دلیل عمل می کنند و برتری آنها در دفاع از حقوق دفاعی طرفین دعوا قرار دارد.

۵- ضمانت بطلان به عنوان یک ضمانت اجرایی در دادرسی های کیفری استفاده می شود و هدف آن محدود کردن تأثیر اقدامات تحقیقی غیرقانونی و حفظ حقوق افراد در فرآیند دادرسی است. رعایت قواعد دادرسی و اصول قانونی توسط مقامات قضایی و غیرقضایی از اهمیت بالایی برخوردار است و عدم رعایت آنها می تواند منجر به بطلان ادله تحصیلی و مسئولیت کیفری یا انضباطی شود. ضمانت بطلان در جریان تحقیقات و اجرای دادرسی کیفری به منظور حفظ حقوق افراد و تضمین عدالت جنایی مورد استفاده قرار می گیرد. در ایران، ضمانت اجرای بطلان به عنوان وسیله ای برای مقابله با اقدامات تحقیقی غیرقانونی مانند تفتیش و توقیف غیرقانونی، شکنجه در طول بازجویی و عدم داشتن سمت قانونی مأموران تحقیقاتی استفاده می شود و تأثیر قابل توجهی در بازدارندگی از ارتکاب رفتارهای خلاف قانون در فرآیند دادرسی کیفری دارد.

ملاحظات اخلاقی

مشارکت نویسندگان

مشارکت نویسندگان در این مقاله مستخرج از پایان نامه به شکل زیر است:

نویسنده اول: تهیه و آماده‌سازی نمونه‌ها، انجام آزمایش و گردآوری داده‌ها، انجام محاسبات، تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش‌نویس مقاله.

نویسنده دوم: استاد راهنمای پایان‌نامه، طراحی پژوهش، نظارت بر مراحل انجام پژوهش، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی و نهایی‌سازی مقاله.

نویسنده سوم: استاد مشاور پایان‌نامه، مشارکت در طراحی پژوهش، نظارت بر پژوهش، مطالعه و بازبینی مقاله.

تعارض منافع

بر اساس اظهارات نویسندگان، این مقاله تعارض منافی ندارد.

حامی مالی

بنابر اظهارات نویسندگان این پژوهش هیچگونه حامی مالی ندارد.

سپاسگزاری

از تمامی مشارکت‌کنندگان در این پژوهش سپاسگزاری می‌شود.

منابع

- آشوری، محمد. (۱۴۰۰). آیین دادرسی کیفری، تهران، سمت.
- امیدی، جلیل. (۱۴۰۰). دادرسی کیفری و حقوق بشر. نشریه مجلس و پژوهش، دوره ۱۰، شماره ۳۸.
- پرادل، ژان. (۱۳۹۵). تاریخ اندیشه های کیفری، ترجمه علی حسین نجفی ابرندآبادی، انتشارات سمت، تهران.
- تدین، عباس. (۱۳۸۷). قانون آیین دادرسی کیفری فرانسه، چاپ اول، نشر خرسندی، تهران.
- تدین، عباس. (۱۳۸۸). مطالعه تطبیقی اصل مشروعیت تحصیل دلیل در آیین دادرسی ایران و فرانسه، رساله دکتری، دانشگاه شهید بهشتی.
- تدین، عباس. (۱۳۹۰). نظریه بطلان دلیل در فرایند دادرسی کیفری با تاکید بر حقوق فرانسه، فصلنامه دانشکده حقوق، شماره ۳.
- جانی پور، علی؛ ابراهیمی، شهرام و القاصی مهر، علی. (۱۳۹۹). کنترل تحت نظر در حقوق کیفری ایران و فرانسه، نشریه پژوهشنامه حقوق کیفری، شماره ۲.
- رحمدل، منصور. (۱۳۸۷). حقوق کیفری، نشر میثاق عدالت، تهران.
- رحمدل، منصور. (۱۳۹۵). قانون اساسی و بار اثبات در امور کیفری، نشریه حقوق اساسی، شماره ۸.
- زراعت، عباس. (۱۴۰۱). اصول آیین دادرسی کیفری، انتشارات مجد، تهران.
- ساقیان، محمدمهدی. (۱۳۹۳). تقویت حقوق و آزادیهای متهم در مرحله تحقیقات مقدماتی دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲، مجله حقوقی دانشگاه علامه طباطبائی، شماره ۶.
- ساولانی، اسماعیل. (۱۳۹۸). حقوق جزای عمومی، نشر میزان، تهران.
- سلیمی، محمد. (۱۳۹۴). تحصیل دلیل در حقوق امامیه و حقوق فرانسه، مجله مبانی فقهی حقوق اسلامی، شماره ۱۵.
- صالحی وانانی، فتاح. (۱۴۰۰). ضمانت اجراهای غیر کیفری اقدام علیه عدالت قضایی. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه آزاد واحد شهرکرد.
- فرج پور، رضا؛ محمودی مقدم، سید مصطفی؛ بابایی، داریوش؛ رستمی، حمیدرضا و کیانی، محمدجواد. (۱۴۰۴). آثار و پیامدهای حقوقی اعطای شخصیت حقوقی به سیستم های هوش مصنوعی در حقوق ایران و اتحادیه اروپا. پژوهش های نوین در مطالعات علوم انسانی اسلامی، ۴(ویژه نامه)، ۱-۲۸. doi: 10.22034/api.2026.2087166.1696
- فرج پور، رضا؛ عامری نیا، محمدباقر و گرجی نیا، معصومه. (۱۴۰۳)، الزامات اخلاقی در سیر تصویب قانون هوش مصنوعی اتحادیه اروپا. ۱۶۰. <http://sanad.iau.ir/journal/cyberlaw/Article/1127854>
doi:10.71488/cyberlaw.2025.1127854
- فدایی ده چشمه، مسعود؛ سلیمانی، امیر و طاهری، حمیرا. (۱۴۰۱). پیرامون نظریه بطلان تحقیقات مقدماتی در فرایند دادرسی کیفری ایران (با توجه به قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۹۲)، فصلنامه تمدن حقوق، دوره ۵، شماره ۱۰.
- گلدوست جویباری، رجبعلی. (۱۴۰۱)، آیین دادرسی کیفری، انتشارات جنگل، تهران.
- مسعودی، فاطمه. (۱۳۹۹). اصول حقوقی حاکم بر ادله اثبات دعوا در امور کیفری. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد واحد شهرکرد

References

- Amidi, J. (2021). Criminal procedure and human rights. *Majles and Research Journal*, 10(38).
- Ashouri, M. (2021). Criminal procedure. Tehran: SAMT Publications.
- Ebrahimi, S., Jani-Pour, A., & Alghasi Mehr, A. (2020). Police custody control in Iranian and French criminal law. *Criminal Law Research Journal*, (2).
- Fadaei Dehcheshmeh, M., Soleimani, A., & Taheri, H. (2022). On the theory of nullity of preliminary investigations in the Iranian criminal procedure process (with reference to the Criminal Procedure Code of 2013). *Legal Civilization Quarterly*, 5(10).
- Farajpour, R., Amerinia, M. B., & Gorjiniya, M. (2025). Ethical requirements in the process of adopting the European Union Artificial Intelligence Act. *Cyber Law Studies*. DOI: <https://doi.org/10.71488/cyberlaw.2025.1127854>
- Farajpour, R., Mahmoudi Moghaddam, S. M., Babaei, D., Rostami, H. R., & Kiani, M. J. (2026). Legal consequences and implications of granting legal personality to artificial intelligence systems in Iranian law and the law of the European Union. *Modern Research in Islamic Humanities Studies*, 4(Special Issue), 1–28. <https://doi.org/10.22034/api.2026.2087166.1696>
- Goldoost Joybari, R. (2022). Criminal procedure. Tehran: Jangal Publications.
- Masoudi, F. (2020). Legal principles governing evidence in criminal matters (Master's thesis). Islamic Azad University, Shahrekord Branch.
- Pradel, J. (2016). History of criminal law ideas (A. H. Najafi Abrandabadi, Trans.). Tehran: SAMT Publications.
- Rahmdel, M. (2008). Criminal law. Tehran: Misaq e Edalat Publications.
- Rahmdel, M. (2016). Constitution and burden of proof in criminal matters. *Constitutional Law Journal*, (8).
- Sagiyan, M. M. (2014). Strengthening the rights and freedoms of the accused during the preliminary investigation stage under the Criminal Procedure Code of 2013. *Allameh Tabataba'i University Law Journal*, (6).
- Salehi Vanani, F. (2021). Non criminal sanctions against actions undermining judicial justice (Master's thesis). Islamic Azad University, Shahrekord Branch.
- Salimi, M. (2015). Evidence gathering in Imami jurisprudence and French law. *Journal of Jurisprudential Foundations of Islamic Law*, (15).
- Savolani, E. (2019). General criminal law. Tehran: Mizan Publications.
- Tadin, A. (2008). French criminal procedure code. Tehran: Khorsandi Publications.
- Tadin, A. (2009). A comparative study of the principle of legality of evidence gathering in Iranian and French criminal procedure (Doctoral dissertation). Shahid Beheshti University.
- Tadin, A. (2011). The theory of nullity of evidence in criminal proceedings with emphasis on French law. *Law Faculty Quarterly*, (3).
- Zeraat, A. (2022). Principles of criminal procedure. Tehran: Majd Publications.